

ашуға септігін тигізді. Қорытындылай келе, Тараз қаласының атауларының зерттелуі қала тарихының терендігін, әлеуметтік-мәдени дамуын, саяси өзгерістерін және этникалық өзара байланыстарын түсінуге мүмкіндік береді. Бұл зерттеу тек Тараз қаласының тарихын қарастырумен шектелмей, Қазақстан аумағындағы ономастикалық және мәдени процесстерді түсінудің маңызды үлгісін ұсынады. Тараз атаулары - тарихи естеліктің, мәдени мұраның және ұлттық сана-сезімнің маңызды құралы ретінде өз мәнін сақтайды. Осы зерттеу нәтижелері болашақта қала атауларының этнолингвистикалық, мәдени-саяси және тарихи маңызын одан әрі зерттеуге ғылыми негіз болып табылады. Сонымен қатар, Тараз қаласының тарихи атауларын кешенді зерттеу Қазақстандағы топонимиялық саясатты талдауда, мәдени мұраны сақтауда және қаланың туристік әлеуетін арттыруда практикалық маңызға ие.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Құламанова З. Жамбыл облысының топонимикалық анықтамалығы - Алматы: «Арыс» баспасы, 2014, 808 б.
2. Рысбергенова К. Историко-лингвистическое исследование топонимов Южного Казахстана. Алматы, 2000 г.
3. Ақышев К.А. Көне Тараз. Археологиялық зерттеулер. - Алматы, 1998. - 50-120 б.
4. Құдайбергенов О. Тараз қаласының тарихи дамуы. - Жамбыл облыстық тарихи-өлкетану журналы, 2010, №3, 15-35 б.
5. Койчубаев Е. Краткий толковый словарь топонимов Казахстана. -Алма-Ата: Наука, 1974. - 284 с.

МАҢҒЫСТАУ Өңірінің Бозашы түбегінің аномастикалық атауларының шығу тегі

Ерғали Т.Т.

Ғылыми жетекшісі: аға оқытушысы, PhD Молдахмет А.А.

Астана Халықаралық Университеті

tilektes.ergali@icloud.com

Астана, Қазақстан

Аннотация

Данная статья посвящена комплексному исследованию аномастических названий Бозашинского полуострова в Мангистауской области с точки зрения их историко-этимологической природы. Бозашинский полуостров - крупный географический объект Каспийского побережья, чьи названия тесно связаны с природно-рельефными особенностями, древней кочевой культурой и тюркскими языковыми слоями. В статье рассматриваются происхождение названия полуострова, его лексическая структура, трансформация в исторические периоды и роль в этнокультурном пространстве казахов. В исследовании применялись сравнительно-исторический, этнолингвистический и структурный методы, проведено сопоставление с работами Е. Койшибаева, С. Аманжолова, А. Кайдара и В. Бартольда 1; 2; 3; 4. Также были использованы устные источники, этнографические материалы и археологические данные. В результате было установлено, что топонимы Бозашинского полуострова не только описывают природные объекты, но и выполняют функцию этнокультурного кода, сохраняющего историческую память и духовное наследие казахского народа. Исследование способствует систематизации региональной топонимии, определению этимологии исторических названий и созданию историко-географической карты казахской культуры

Ключевые слова: Бозашинский полуостров, топонимия, этимология, Мангистауская область, исторический источник, оним, ландшафт, тюркский язык, этнолингвистика, регионоведение

Annotation

This article is devoted to the comprehensive study of the anomastic names of the Bozashy Peninsula in the Mangystau region, focusing on their historical and etymological nature. The Bozashy Peninsula is a large geographical feature of the Caspian coastal area, whose names are closely connected with natural-relief features, ancient nomadic culture, and Turkic linguistic layers. The article analyzes the origin of the peninsula's name, its lexical structure, historical transformations, and its role in the Kazakh ethnocultural space. Comparative-historical, ethnolinguistic, and structural methods were applied in the study, and the results were compared with the works of E. Koishybaev, S. Amanzholov, A. Kaidar, and V. Bartold 1; 2; 3; 4. Oral histories,

ethnographic records, and archaeological data were also used. The findings indicate that the toponyms of the Bozashy Peninsula not only describe natural objects but also serve as an ethnocultural code preserving the historical memory and spiritual heritage of the Kazakh people. This research contributes to the systematization of regional toponymy, determination of the etymology of historical names, and the creation of a historical-geographical map of Kazakh culture

Keywords: Bozashy Peninsula, toponymy, etymology, Mangystau, historical source, onomastics, landscape, Turkic language, ethnolinguistics, regional studie

Қазақстанның топонимиясы - этностың тарихи жады, мәдени-рухани мұрасы және географиялық кеңістіктегі бейімделу процесінің маңызды көрінісі. Жер-су атаулары тек географиялық объектілерді сипаттап қана қоймай, сонымен бірге этникалық қозғалыстардың, көшпелі мәдениет пен шаруашылық дәстүрлерінің ізін сақтайды [3, 12-б..] Маңғыстау өңірі - көне дәуірлерден бастап этномәдени қабаттары тығыз сақталған аймақтардың бірі. Мұнда массагет, сармат, оғыз-қыпшақ тайпалары және кейінгі қазақ рулары мекендеген. Сондықтан өңірдің топонимиялық жүйесі тарихи-этникалық сабақтастықтың анық көрінісін береді [2, 211-б..]

Маңғыстау түбегінің солтүстік бөлігіндегі Бозашы түбегі топонимиялық тұрғыдан ерекше қызығушылық тудырады. Бозашы атауының шығу тегі жөнінде әртүрлі ғылыми гипотезалар бар: біріншісі - түркі тілдеріндегі «боз» (ашық сұр) және «асы/ашы» (шоқы, биік жер) компоненттерінен туындаған; екіншісі - ауызша халықтық түсіндірмелерге сәйкес «боз жусан басым, бозғылт жер» мағынасына ие; үшіншісі - табиғи-климаттық ерекшеліктерге байланысты географиялық сипат ретінде қалыптасқан [3, 144-б.; 1, 56-б..] Осы гипотезалар табиғат, этнос және тіл қабаттарының тоғысында орналасқан тарихи кеңістікті көрсетеді.

Бозашы түбегінің географиялық орналасуы - Каспий теңізінің маңы, құрғақ шөлейт аймақтар мен қыратты рельефтердің араласуы - атаулардың құрылымына әсер етті. Жер-су атаулары жергілікті флора, жануарлар дүниесі және климаттық сипаттармен тығыз байланысты. Мысалы, «жусан», «сарышоқы», «тұщыбек» сияқты микротопонимдер дәстүрлі мал шаруашылығы мен көшпелі өмір салтын көрсетеді [4, 98-б.; 7, 54-б..]

Топонимдер арқылы Бозашы түбегінің мәдени-экономикалық және тарихи мәнін анықтауға болады. Көшпелі дәуірлерде бұл өңір мал жайылымдары мен су көздері бойынша маңызды орын болған, сондықтан көптеген атаулар нақты табиғи және шаруашылық белгілерге сүйеніп берілген. Сонымен қатар, көне түрк тілдерінен қалған «боз», «асу» сияқты сөздер тарихи этнолингвистикалық қабатты бейнелейді [1, 102-б.; 2, 301-б..]

Кіріспе бөлімде Бозашы түбегінің тарихи-географиялық орны, оның топонимиялық жүйесінің зерттелу деңгейі және ғылыми проблематикасы анықталады. Түбектегі атаулар жүйесінің тілдік табиғатын түсіну қазақ этносының тарихи қоныстану аймағын, мәдени кеңістік ерекшелігін және өңірлік тарихи-географиялық процестерді саралауға мүмкіндік береді [3; 7; 9.] Сонымен қатар, Бозашы түбегінің топонимиялық зерттеулері этнографиялық, археологиялық және лингвистикалық деректерді біріктіргенде ғана толық көрініс алады. Бұл зерттеу өңірлік топонимияны жүйелеуге, тарихи атаулардың этимологиясын анықтауға және қазақ мәдениетінің тарихи-географиялық картасын жасауға негіз болады [3, 215-б.; 1, 58-б..]

Бұдан шығатын негізгі тұжырым - Бозашы түбегінің топонимиялық жүйесі тек географиялық сипат емес, қазақ халқының тарихи жадын, этномәдени және рухани әлемін бейнелейтін күрделі мәдени-тарихи феномен болып табылады. Осы тұрғыдан кіріспе бөлім зерттеудің өзектілігін айқындап, мақсатын нақты көрсетеді

Маңғыстау түбегінің солтүстік бөлігіндегі Бозашы түбегі топонимиялық тұрғыдан айрықша назар аудартады. Түбек атауы жайлы түрлі ғылыми тұжырымдар бар. Е. Қойшыбаев «боз» түбірінің түркі тілдерінде «ақшыл», «сұрғылт», «қуаң дала» мағынасын бергенін атап өтеді [3, 144-б..] Бұл түбектің табиғи көрінісімен тікелей сәйкеседі. С. Аманжолов «асы/ашы» түбірінің көне түркі тілдерінде «шоқы», «қырат», «жота» мағынасын беретінін көрсетеді [1, 56-б..] Осы деректер Бозашы атауының табиғи-географиялық сипатқа негізделгендігін дәлелдейді.

Сонымен бірге Бозашы өңірі қазақ руларының көшіп-қону жолдарының, қыстау-жайлау жүйесінің қалыптасқан аймағы болғандықтан, мұндағы микротопонимдер этнографиялық мазмұнға бай. Бұл осы зерттеудің өзектілігін арттыра бермек.

Бозашы түбегінің тарихи-этимологиялық және этномәдени мәні

Бозашы түбегі Маңғыстау өңірінің солтүстік бөлігінде орналасқан және өзінің тарихи, географиялық және мәдени ерекшеліктерімен айрықша назар аударады. Оның атауы тек табиғи сипатты ғана емес, сонымен қатар тарихи және этномәдени қабаттарды да бейнелейді. «Боз» сөзі түркі тілдерінде «ашық сұр», «қуаң дала» немесе «ақшыл» деген мағынаны білдіреді [3, 212-б..], ал

«асу/ашы» түбірі «шоқы», «биік жер», «қыр» мағынасында қолданылады [1, 102-б..] Осы екі компоненттің қосылуы Бозашы атауының табиғатпен тығыз байланысын көрсетеді, себебі түбек рельефі бозғылт түсті қыраттар мен шөлейт далаға ие.

Этнографиялық мәліметтерге сүйенсек, Бозашы аумағы қазақ руларының көшіп-қону жолдарында маңызды рөл атқарған. Көшпелі мал шаруашылығына байланысты жер-су атаулары нақты табиғи объектілер мен мал жайылымдарын сипаттайды. Мысалы, «жусан», «сарышоқы», «тұщыбек» сияқты микропонимдер дәстүрлі шаруашылық пен мал жайылымдарының орнын айқындайды [4, 98-б.; 7, 54-б.]. Бұл атаулар халықтың табиғатқа деген бейімделуін, оның өмір сүру және шаруашылық жасау тәжірибесін көрсетеді.

Тарихи тұрғыдан алғанда, Бозашы түбегіндегі атаулар көне түркі тілдерінен бастап, оғыз-қыпшақ кезеңдері арқылы қалыптасқан. В. Бартольд Каспий маңы өңірін оғыздардың негізгі ареалы ретінде атап көрсеткен [2, 301-б..] Сондықтан Бозашы атаулары ежелгі көшпелі мәдениет пен тілдік қабаттардың сабақтастығын сақтап қалған.

Зерттеушілер, мысалы Е. Қойшыбаев және С. Аманжолов, атаулардың семантикалық құрылымын талдап, олардың табиғат, рельеф және климаттық жағдаймен байланысын көрсетті [3, 144-б.]; 1, 56-б.. Этнолингвистикалық талдау нәтижесінде Бозашы атауының халықтық түсінігі де анықталды: «боз жусан басым, бозғылт жер» - бұл тек визуалды сипат қана емес, сондай-ақ тарихи тұрғыдан аймаққа байланысты тұрмыстық тәжірибені көрсетеді.

Бозашы түбегіндегі атаулардың мәдени-этнографиялық мәні де зор. Олар қазақ халқының көшпелі дәуірдегі өмір салты, мал шаруашылығы, су көздерін пайдалану, қоныстану құрылымын бейнелейді. Мысалы, «Қойтақ», «Ермек», «Аттамыс» сияқты микропонимдер дәстүрлі шаруашылық қызметімен тығыз байланысты, бұл өңірдің тарихи ландшафтын толық бейнелейді [8, 54-б.].

Топонимдік талдау Бозашының тек географиялық атау ғана емес, сонымен бірге этномәдени код екенін көрсетеді. Ол қазақ халқының тарихи жады мен рухани мәдениетінің айнасы ретінде қызмет етеді. Бозашы түбегінің зерттелуі этнографиялық, археологиялық және лингвистикалық деректерді біріктіргенде ғана толық көрініс алады.

Сондықтан Бозашы түбегінің тарихи-этимологиялық, этномәдени және табиғи сипаттары кешенді зерттеуді қажет етеді. Оның атаулары табиғат, мәдениет, тарих және тіл қабаттарының тоғысқан күрделі жүйесі болып табылады. Осы тұрғыдан, Бозашы - қазақ топонимиясының айрықша объектісі, зерттеу нәтижелері өңірлік тарихты, мәдени-этнографиялық ерекшеліктерді және тілдік сабақтастықты терең түсінуге мүмкіндік береді [3; 7; 9]

Зерттеу нәтижесінде Бозашы түбегінің топонимиялық жүйесі бірнеше маңызды аспектілер бойынша сипатталды. Біріншіден, атаулардың құрылымы табиғат пен рельефке тікелей байланысты екені анықталды. «Боз» түбірі жердің бозғылт, ашық сұр түсін көрсетеді, ал «асу/ашы» компоненті - төбешіктер мен қыратты жерлерді сипаттайды [9]. Осы компоненттердің үйлесуі Бозашы атауының табиғатпен сәйкестігін және географиялық дәлдігін дәлелдейді.

Екіншіден, атаулар этнографиялық және мәдени мәнге ие. Мысалы, «жусан», «тұщыбек», «сарышоқы» сияқты жер-су атаулары халықтың шаруашылық қызметімен байланысты, дәстүрлі көшпелі өмір мен мал жайылымдарын бейнелейді [9]. Бұл атаулар тек географиялық нысандарды емес, сонымен қатар халықтың табиғатқа бейімделу стратегиясын көрсетеді.

Үшіншіден, тарихи қабаттар анықталды. Бозашы атаулары ежелгі түркі тілдерінен, кейінгі оғыз-қыпшақ кезеңінен және қазақ дәуірінен келе жатқан тілдік элементтерді біріктіреді. В. Бартольд Каспий маңы өңірін оғыздардың негізгі ареалы деп көрсеткен [9]. Сондықтан Бозашы атаулары тарихи этностық қозғалыстардың ізін сақтай отырып, тілдік сабақтастықты көрсетеді.

Төртіншіден, салыстырмалы талдау көрсеткендей, Бозашы атауларының семантикасы халықтық түсініктермен үйлеседі. Е. Қойшыбаев «боз» сөзін табиғат сипаттаушы ретінде қарастырса, С. Аманжолов «асу/ашы» компонентін рельеф белгісі ретінде талдайды [9]. Сонымен қатар ауызша халықтық түсіндіру «боз жусан басым, бозғылт жер» деп көрсеткен, бұл тарихи ландшафтқа сай келетіндігін дәлелдейді. Бесінші қабат ретінде Бозашы атауларының этнографиялық мәні бар. Мысалы, «Қойтақ», «Аттамыс», «Ермек» сияқты микропонимдер дәстүрлі мал шаруашылығының маңызды нүктелерін білдіреді [9]. Бұл деректер жер-су атауларының тек географиялық сипат емес, сонымен қатар мәдени және шаруашылық мәнге ие екенін көрсетеді.

Жер-су атауларының тарихи-этимологиялық талдауы Бозашы түбегінің қазақ халқының тарихи жады мен рухани мәдениетінде маңызды орын алатынын дәлелдейді. Бозашы атаулары табиғи-географиялық белгілерді, тарихи кезеңдердегі тілдік элементтерді және этнографиялық мәдени ерекшеліктерді біріктіреді.

Зерттеу барысында Бозашы түбегінің топонимиялық жүйесі кешенді талданды, және оның тарихи, лингвистикалық, этнографиялық және табиғи сипаттары анықталды. Нәтижелер көрсеткендей, атаулар тек жер-су объектілерін сипаттап қана қоймай, қазақ халқының көшпелі мәдениеті мен тарихи қоныстану ерекшеліктерін бейнелейді. «Боз» және «асы/ашы» түбірлері тек рельеф пен табиғат түсін білдіріп қана қоймай, тарихи этностық сабақтастықты да көрсетеді [10].

Этнографиялық талдау көрсеткендей, микротопонимдер дәстүрлі мал шаруашылығы мен аумақты пайдалану ерекшеліктерін бейнелейді. «Жусан», «Қойтақ», «Ермек» сияқты атаулар Бозашы түбегіндегі тұрғындардың өмір салтын, шаруашылық дағдыларын және табиғатқа бейімделу стратегиясын ашады [10]. Бұл элементтер тарихи кезеңдердегі экономикалық және мәдени жүйенің сақталуын көрсетеді.

Тарихи-этимологиялық талдау Бозашы атауларының бірнеше қабатты құрылымға ие екенін дәлелдеді. Көне түркі тілдері, оғыз-қыпшақ дәуірі және қазақ дәуірінің тілдік элементтері біріктіріліп, атаулардың тарихи даму жолын көрсетеді. Сонымен қатар, ғылыми талдаулар мен ауызша халықтық түсіндірулер үйлесіп, Бозашының тарихи-мәдени контекстін толық ашады [10]. Жалпы, зерттеу Бозашы түбегінің топонимиялық жүйесінің көпқабатты табиғатын, оның қазақ этномәдени кеңістігіндегі рөлін және тарихи-географиялық маңызын дәлелдеді. Атаулардың табиғатпен, мәдениетпен және тарихпен үйлесуі олардың тек географиялық объектілер емес, мәдени-тарихи феномен екенін көрсетеді.

Қорытындылай келе, Бозашы түбегінің топонимдік жүйесін зерттеу қазақ халқының этнографиялық, тарихи және тілдік жадысын түсінуге мүмкіндік береді. Бұл зерттеу өңірлік топонимияны жүйелеу, тарихи атаулардың этимологиясын зерттеу және Маңғыстау өңірінің мәдени-тарихи картасын жасау үшін ғылыми негіз болады атаулардың этимологиясын түсінуге және қазақ мәдениетінің тарихи-географиялық картасын жасауға мүмкіндік береді.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Жақыпов М. Маңғыстау жер-су аттары мен мәдени мұралары. - Ақтау: Маңғыстау, 154 б
2. Қайдар Ә. Қазақ топонимиясының мәселелері. - Астана: Логос, 2010. - 180 б
3. Қойшыбаев Е. Қазақстанның жер-су аттары. - Алматы: Ғылым, 2009- 256
4. Аманжолов С. Түркі тілдерінің тарихи грамматикасы. - Алматы: Жазушы, 1992. - 248 б.
5. Сейітов Ә. Маңғыстау этнографиясы. - Ақтау: Маңғыстау, 2007. - 192 б

САРЫАҒАШ-КЕЛЕС Өңірлеріндегі Жер-су аттарының шығу тарихы

Ергеш Ж.М.

Ғылыми жетекшісі: аға оқытушысы, PhD Молдахмет А.А.

Астана Халықаралық университеті

zhanadylyergesh@gmail.com

Аңдатпа

Бұл мақалада Сарыағаш және Келес өңірлерінде кездесетін бірқатар жер-су атауларының шығу тегі қарастырылады. Өңірге тән аса белгілі топонимдер: Сарыағаш, Келес, Дарбаза, Қызылжар, Бозай, Жемісті және Жібек жолы атаулары жеке-жеке талданып, олардың табиғи-географиялық, тарихи, лингвистикалық және этномәдени негіздері сараланады. Зерттеудің теориялық тірегі ретінде Бибізия Қалшабаева, Бақдаулет Сыздықов және Мадияр Елеуовтің еңбектері алынды. Бұл ғалымдардың зерттеулерінде өңір топонимиясының көпқабатты сипаты, көне түркі және оғыз-қыпшақ кезеңдерінен қалған атаулардың сақталуы және олардың қазақ лексикасымен табиғи түрде ұштасуы кеңінен талданады. Мақалада жергілікті халық жадында сақталған ауызша деректер мен картографиялық материалдарға сүйене отырып, атаулардың қалыптасу себептері кеңінен сипатталады. Әрбір топонимнің артында белгілі бір табиғи құбылыс, тарихи оқиға немесе ру-тайпалық қоныс тарихы жатқандығы көрсетілді. Бұл зерттеу жұмысы өңір топонимдерін ғылыми тұрғыдан түсіндірумен қатар, жергілікті атаулардың мәдени маңызын ашуға бағытталған. Қорыта айтқанда, Сарыағаш-Келес аймағының жер-су атаулары халықтың тарихи жадын, ұлттық дүниетанымын және көшпелі мәдениеттің ізі мен жалғастығын сақтап тұрған маңызды мұра.

Кілт сөздер: топоним, Сарыағаш, Келес, этимология, тарихи атаулар, табиғи орта, ру-тайпа.

Abstract

This article examines the origins of several place names found in the Saryagash and Keles regions. The study focuses on some of the most well-known local toponyms, including Saryagash, Keles, Darbaza,